

СТАРОЖИТНОСТІ ПОМОРСЬКО-КЛЬОШОВОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОСЕЛЕННІ БІЛЯ с. ХРІННИКИ (уроч. ШАНКІВ ЯР)

У статті подаються матеріали поморсько-кльошової культури з поселення біля с. Хрінники Рівненської обл. отримані під час досліджень у 2002—2007 рр.

Ключові слова: Східна Європа, Західна Волинь, ранній залізний вік, поморсько-кльошова культура

Наприкінці гальштатського періоду на території між Нижньою Віслою на сході, р. Лаба на заході, р. Нотеці на півдні та Балтійським морем на півночі з'являються пам'ятки поморської культури (вейгерівсько-кротошинської) (Prahistoria 1979). Упродовж гальштатського й латенського періодів поморська культура поширилася на заході і півдні у Західне Помор'я, Великопольщу, Сілезію, Малопольщу, а на сході — в райони Середньої Польщі, Мазовії і Підляшшя, вступаючи на цьому терені в контакт із племенами культури підкльошових поховань, що займала територію Середньої Вісли від гирла р. Дрвенці на півночі до гирла р. Ніди на півдні і була синхронна поморській (Шкоропад 2000, с. 8).

Поморсько-кльошова культура виникла внаслідок взаємодії двох культур: підкльошових поховань та поморської. Проте в історіографії пакує розбіжність у поглядах на характер зв'язків цих двох культур. Уперше назву «поморсько-кльошова культура» запропонувала Т. Домбровська. На її думку, міграція племен поморської культури на Мазовію та Підляшшя призвела до утворення пам'яток змішаного поморсько-кльошового типу. Й. Костжевський стверджував, що племена поморської культури, просуваючись у південно-східному напрямку, змішувалися з місцевими племенами лужицької культури, втрачаючи внаслідок цього свої культурні особливості. Т. Венгжинович розглядає їх як нову фазу в розвитку культури кльошових поховань. Термін «поморсько-кльошова культура», на її думку, ввели дослідники культур латенського кола, для яких ці пам'ятки є базою для з'ясування контактів чи генетичних зв'язків з об'єктами їхнього дослідження (Węgrzynowicz 1973). С. Носек і Г. Осовський вважають, що поморська та культура підкльошових поховань — це одна культура, носії якої практикували різні форми поховань, до того ж

скриньові поховання вказують на ранню фазу культури (Шкоропад 2000, с. 8). Більшість дослідників лише констатують появу поморсько-кльошових старожитностей, не даючи їм чіткої інтерпретації.

Північною межею поморсько-кльошової культури є верхня течія р. Прип'ять і нижні течії її допливів — Турії, Стоходу, Стиру, а південною — вододіл Дністровського і Прип'ятського басейнів. На території Волині її пам'ятки утворюють три групи: західна охоплює середню і верхню течію Західного Бугу і верхів'я Турії, східна займає басейн рік Стир і Горинь, поліська поширена на Волинському пасмі (Шкоропад 2000, с. 20).

Систематичні дослідження пам'яток поморсько-кльошової культури на території Волині розпочалися у 1980-х рр. Застосування методики розкопок широкими площами дозволило протягом одного-двох років дослідити і отримати великий фактичний матеріал. У той час Д.Н. Козак дослідив селище Гірка Полонка, Д.Ю. Павлів та В.В. Шкоропад — поселення поблизу с. Тяглів. Протягом наступних 1987—1992 рр. аналогічним чином досліджено селища в Городку, П'ятиднях, Линеві, Милушах. За 80-і та першу половину 90-х рр. ХХ ст. розкопано понад 16 селищ поморсько-кльошової культури на Волині, а загалом унаслідок багаторічних розкопок тут відкрито і широко досліджено понад 40 пам'яток (Шкоропад 2000, с. 135).

У 1993 р. розпочато розкопки унікального поселення на березі р. Стир поблизу с. Хрінники (уроч. Шанків Яр), які тривають і зараз. Селище в уроч. Шанків Яр зруйноване зсувом берега, але, зважаючи на його залишки, репрезентує мисовий тип поселень, який складає 27,5 % селищ цієї культури на території Волині. Воно займало два миси високого корінного берега р. Стир, які тягнуться з південного сходу на південний захід. Основна частина селища займала мис у північно-західній частині берега.

За час дослідження багаточислового поселення у Хрінниках виявлено 20 об'єктів поморсько-кльошової культури, а саме, три житла, шість господарських споруд та 11 ям, матеріали яких були опубліковані (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004). Тут подано нові дані поморсько-кльошової культури, виявлені у 2002—2007 рр.

Житло 78 — землянка близької до овальної форми у плані, орієнтована умовними кутами за сторонами світу. Стіни прямовисні, біля долівки заокруглені, долівка увігнута, лінзоподібна, дуже щільно утрамбована (рис. 1). Розміри споруди $2,7 \times 2,9$ м, висота земляних стін 1,0 м від рівня долівки. Вздовж північної стіни трапилося скупчення попелу та вугілля, очевидно залишки вогнища. Розміри скупчення $0,6 \times 0,4$ м. У північній, довшій, стіні житла розташована материкова приступка заввишки 0,3 м і завширшки 0,2 м, яка очевидно, позначувала вхід у житло. Заповнення житла складав сіро-чорний гумус, насичений домішками вугілля, попелу, шматків глиняної обмазки тощо.

Житло 81 досліджено в траншеї у 2002 р. на місці руйнівних робіт екскаватора і було вивчене неповністю та спочатку зафіксоване як споруда 41. Після повного дослідження у 2003 р. в межах розкопу XXI виявилось, що це житло є типовим для поморсько-кльошової культури. Воно виявлене на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні на дні ями, викопаної екскаватором. Нижня частина будівлі уціліла. Зважаючи на залишки, то була напівземлянка приблизно підковоподібної у плані форми, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни вертикальні, долівка рівна, щільно утоптана. Розміри житла $3,7 \times 2,4$ м, висота земляних стін 0,2 м від рівня вияву. Очевидно, житло було набагато глибшим, його верхня частина знята екскаватором.

У південній стіні розміщене нішоподібне заглиблення, ширина 1,2 м, довжина 0,42 м. Рівень долівки цього заглиблення збігається з рівнем долівки житла. У центрі ніші була стовпова яма, її розміри $0,2 \times 0,4$ м, глибина 0,25 м від рівня долівки. Ймовірно, цей виступ у долівці був входом у житло — своєрідним тамбуром чи коридором. До стовпа, що стояв тут, очевидно, були прикріплені двері. У північному кутку житла виявлено материковий виступ-прилавок, розміри $0,8 \times 2$ м, що піднімався на 0,2 м над рівнем долівки. По периметру стін і в кутках житла розміщені ями від стовпів, діаметр $0,2-0,6$ м та глибина $0,14-0,25$ м від рівня долівки. Стовпи, що стояли тут, вказують

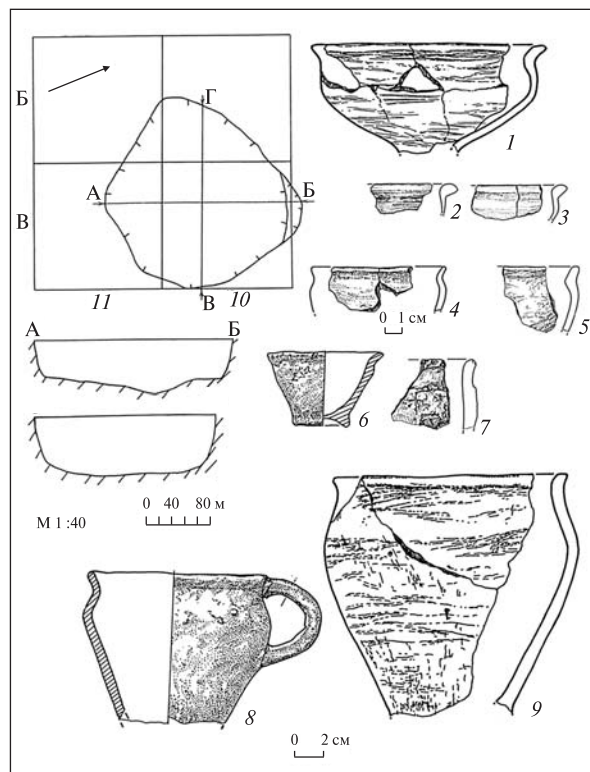

Рис. 1. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План та перетин житла 78 і керамічний комплекс із нього

на особливості конструкції стін, які мали, очевидно, стовпово-плетневу основу.

Заповнення житла складав темно-сірий гумус з домішкою попелу та вугілля, шматків глиняної обмазки. У ньому виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду, характерного для поморсько-кльошової культури, зокрема фрагмент великого горщика із защипами по вінцях, кістки тварин.

Житло 101 виявлене на глибині 0,85 м від сучасної поверхні після зачистки стін житла 98. Це була видовжено-овальна в плані напівземлянка, орієнтована за лінією північ—південь (рис. 2). Розміри житла $5,5 \times 3,6$ м; висота земляних стін 0,5 м від рівня долівки. Стіни вертикальні, різної довжини. У північній короткій стіні зроблено нішу, ширина 1,4 м і глибина 0,4 м. Ще одна ніша овальної форми розміщена вздовж північної частини житла. Складається враження, що це була прибудова до основної частини. Її розміри $3,3 \times 1,4$ м. Долівки обох ніш були на рівні долівки житла, яка була дуже щільно утрамбована і рівна. У ній виявлено шість ям від стовпів. Дві найбільші розміщені по середині східної і західної стін, навпроти одна одної. Вони мали округлу форму, діаметр 0,42 м та глибину 15—45 см від рівня долівки. Ще три стовпові ями округлої форми,

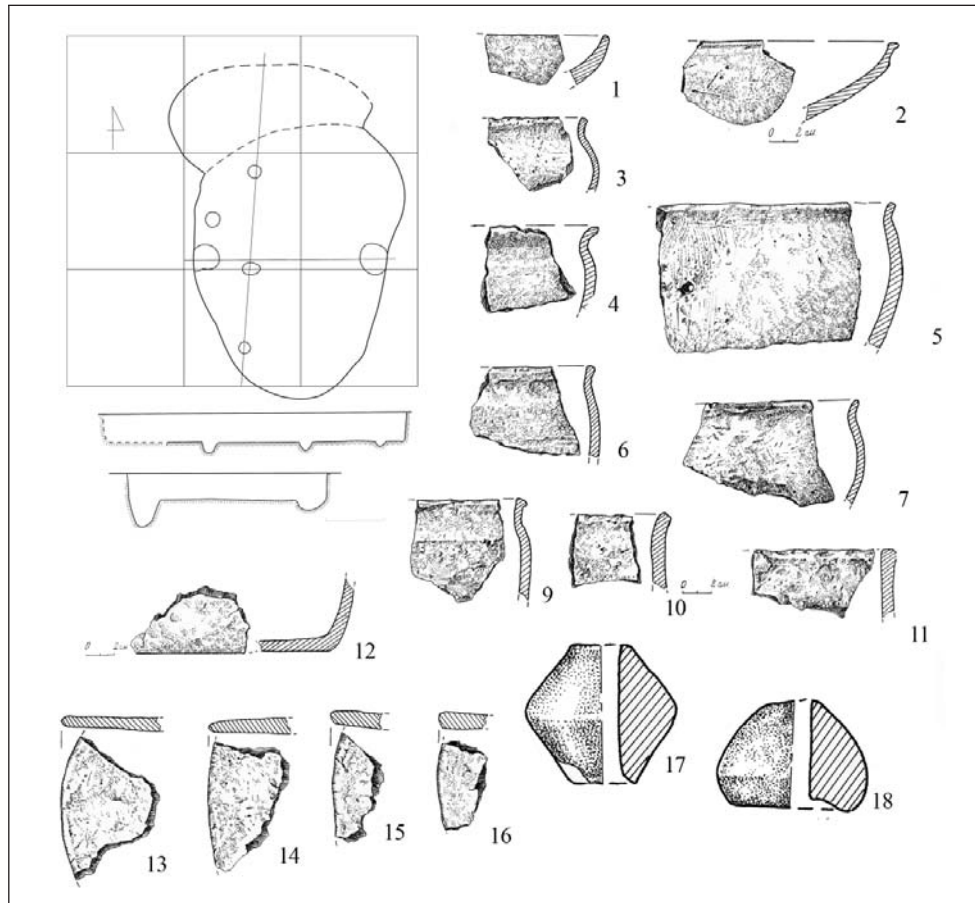

Рис. 2. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План, перетин і знахідки з житла 101

діаметр 0,18—0,21 м і глибина 10—18 см розмішувалися по осі житла у його західній частині.

Заповнення житла складалось із темно-сірого гумусу з невеликою домішкою вуглин і глини. У ньому виявлено значну кількість уламків ліпної кераміки, характерної для середньої фази розвитку поморсько-кльошової культури, та кісток тварин.

На території Волині зафіксовано два типи жител поморсько-кльошової культури: наземні та заглиблені. Заглиблені житла становлять більшість — 72 %. За глибиною їх поділяють на два підтипи: напівземлянки та землянки. На цей час на Волині досліджено 18 жител-напівземлянок. За формою вони поділяються на овальні (Милуші, Хрипалічі), прямокутні (Гірка Полонка, Городок, Линів, Крилів, Острів, Хрінники) та підквадратні (П'ятидні, Гірка Полонка, Городок, Линів, Тягів).

У Хрінниках (уроч. Шанків Яр) із трьох досліджених жител два були напівземлянками підковоподібною (житло 81) та видовжено-овальною форми (житло 101). Овальні житла поморсько-кльошової культури на території Волині зафіксовано на трьох селищах, а саме:

в Милушах, Хрипалічах і П'ятиднях. Розміри цих споруд коливаються від $2,2 \times 2,0$ м (Хрипалічі) до $3,2 \times 2,0$ м (Милуші). Розміри житла 101 у Хрінниках перевищують їх майже удвічі і становлять $5,5 \times 3,6$ м.

Орієнтація цих жител різна. Одні видовжені по лінії схід—захід (Милуші), інші — південний схід — північний захід (П'ятидні), а треті, що характерно і для Хрінників, — північ—південь.

У спорудах цього типу помітні сліди вогнища. У житлах, заглиблених на 0,3 м, їх, як правило, фіксують у центрі долівки (П'ятидні), а в помешканнях завглибшки 0,6—0,8 м (Милуші) вони вирізані в західній стіні. Вогнища мали овальну форму, розміри $0,4 \times 0,6$ м в П'ятиднях і $1,0 \times 0,8$ в Милушах. Але у Хрінниках у житлі подібного типу (житло 101) слідов вогнища не виявлено.

Конструктивною особливістю житла 101 є те, що у його північній частині було добудовано нішу, розміри $3,3 \times 1,4$ м. На території Волині житла такої форми відомі і в більш ранній час на поселеннях лужицької культури, зокрема у Головно (Кухаренко 1961, с. 61). На осно-

вній території поморсько-кльошової культури, у Польщі, споруди овальної форми трапляються у Мазовії (Шеліги) і Помор'ї (Юшків) (Chomentonska 1975, s. 298—291, tabl. VIII, 11, 12; Luka, Pietrzak 1969, s. 86—89).

З жител другого підтипу відомо лише дві землянки: з селища у Хорові і поселення у Хрінниках (житло 78). Вони суттєво відрізняються одна від одної. Якщо землянка у Хорові складалася з двох ям, розміри 3,5 × 2,1 м і 3,0 × 1,6 м і глибина, відповідно, 2,0 м і 0,3 м та мала підпрямокутну форму (Пелешин 1980, с. 77—78, рис. 5), то житло 78 у Хрінниках було однокамерним, мало овальну в плані форму та значно менші розміри. У заповненні землянки в Хорові знайдено залишки глиняної печі у вигляді дрібних шматків глиняної обмазки, а у землянці в Хрінниках зафіксовано лише рештки попелу. Також вони мали різну орієнтацію: житло в Хорові орієнтоване довгими стінами за сторонами світу, а житло в Хрінниках — кутами за сторонами світу.

Двокамерні житла, подібні до хорівського, трапляються на Волині в середовищі лежницької групи лужицької культури (Линів, Городок), але чи є вони характерними для поморсько-

кльошової культури на основній території її поширення, невідомо. Хоча загалом землянки в цій культурі трапляються: Одри, Кунікув (Prahistoria 1975).

За минулі роки на поселенні у Хрінниках відкрито три житла, які також належали до типу заглиблених, тобто напівземлянок. За формою вони підпрямокутні та підквадратні. Крім жител, тут виявлено чотири господарських споруди і три ями.

Споруда 63 (рис. 3) розташовувалась у східній стіні житла 98 — її південна половина врізалася у його піч. Споруду виявлено на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Вона мала форму квітки. Її основу складала округла яма, діаметр 1,6 м та глибина 1 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно рівне, дещо утопане. З чотирьох боків цієї ями розміщувалися прибудови-прилавки, дно яких на 0,3—0,42 м вище від дна центральної ями. Найбільшою була прибудова з північної сторони, її розміри 1,6 × 1,6 м. Північна стіна похила. Найменшою була прибудова з південного боку, її розміри 0,25 × 1,0 м. Стінки із зовнішнього боку вертикальні. Прибудови з західного і східного боків були однакової підковоподібної форми, розміри 0,8—0,9 × 0,8 м.

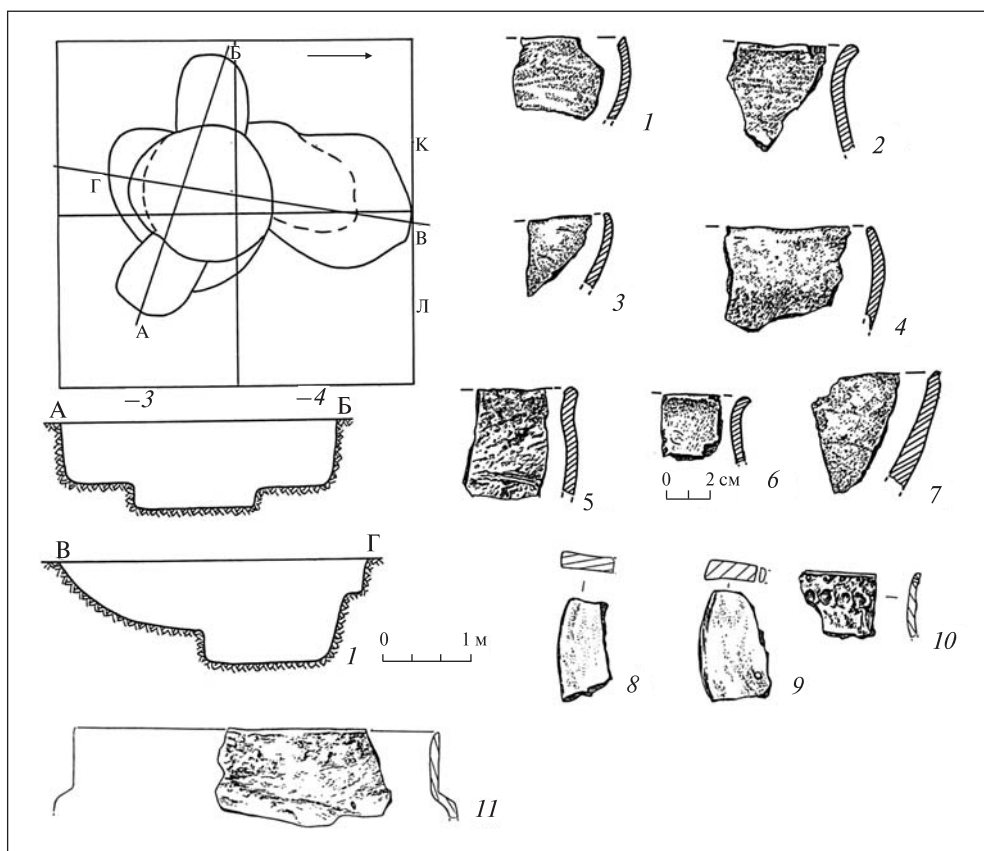

Рис. 3. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План та перетин споруди 63 і знахідки з неї (1—7); знахідки зі споруди 46 (8—11)

Заповнення споруди складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу і глиняної обмазки. У ньому виявлено незначну кількість ліпної кераміки поморсько-кльошової культури та кістки тварин. Очевидно, житло 101 та споруда 63 склали один господарський комплекс.

Споруда 40 виявлена на глибині 0,9 м від сучасної поверхні у материк. Її стіни зрізані принаймні на 0,3 м. Споруда мала неправильну в плані форму і була орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни прямовисні, дно пласке, рівне. Розміри споруди 2,6 × 2,0 м, висота вцілілих материкових стін 0,3 м від рівня долівки.

Північну частину споруди займала підвальна яма овальної в плані форми, розміри 1,6 × 1,2 м. Стіни прямовисні, дно пласке, рівне. У північній частині було материкове підвищення заввишки 0,2 м від рівня дна. Розміри виступу, який правив за основу сходинок, складають 1,1 × 0,3 м. На захід від входу розміщувалася ще одна підвальна яма овальної форми, розміри 1,0 × 0,8 м, глибина 0,16 м від рівня дна. Стіни її прямовисні, дно рівне. Північну частину ями займав материковий виступ — прилавок, який мав розміри 0,8 × 0,2 м та піднімався на 0,12 м над рівнем дна ями.

Заповнення споруди складав темно-сірий гумус з домішкою вуглин та попелу. У ньому виявлено незначну кількість ліпного посуду поморсько-кльошової культури та кістки тварин.

Споруда 46 виявлена на глибині 0,75 м від рівня сучасної поверхні. Споруда мала складну хрестоподібну форму, великі розміри і була заглиблена у материк на 0,35 м, орієнтована довгими стінами за лінією північ— південь. Її основу складав майданчик у центральній частині, розміри 1,2 × 1,8 м, висота земляних стін 0,4 м від рівня дна. Дно пласке, рівне, утрамбоване. Від цього майданчика у чотири сторони відходили відгалуження, які за формою нагадують хрест. Південне відгалуження складала ніша у вигляді ями овальної форми, розміри 1,6 × 1,8 м, що опускалася на 0,1 м нижче від рівня дна центрального майданчика. З північної сторони була підвальна яма округлої у плані форми, діаметр 1,4 м та глибина 0,5 м від рівня центрального майданчика. Дно ями пласке, стіни грушоподібної форми. Діаметр дна 1,8 м. У південній частині ями, що прилягала до центрального майданчика, розміщено материковий виступ завширшки 0,8 м, який був, очевидно, сходиною до ями-погреба.

Східна і західна ніші мали вигляд підвалів, врізаних у стіну на 0,4 і 1,6 м. Рівень дна цих ніш збігається з рівнем дна центрального майданчика. Ширина східної ніші складає 1,4 м, західної — 1,0 м. До північної стіни західної ніші прилягав материковий останець, розміри 0,4 × 0,6 м та висота 0,2 м від рівня центрального майданчика. Цей виступ слугував, очевидно, основою сходинок, яка визначала вхід до споруди.

Заповнення об'єкта складалося із темно-сірого гумусу з домішкою попелу й вуглин, уламків глиняної обмазки, а також кераміки (рис. 3, 8—11).

Споруда 65 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це близька до прямокутної (квадратна із заокругленими кутами) напівземлянка, орієнтована за сторонами світу. Стіни дещо нахилені донизу, рівні, долівка утоптана, особливо у центральній частині. Розміри споруди 2,2 × 2,0 м. Висота земляних стін 0,30—0,35 м від рівня дна. У центральній частині було незначне заглиблення округлої форми, діаметр 1,2 м. Можливо, це результат стоптаності. Глибина його 0,1 м від рівня долівки. Біля південної (рівної) стіни були дві стовпові ями округлої форми, які мали діаметр 0,40—0,45 м та глибину 0,39—0,45 м. Заповнення споруди складалося із темного гумусу з незначним вмістом вуглин та глиняної обмазки. У заповненні виявлено значну кількість ліпної кераміки (рис. 4).

Споруди на поселенні у Хрінниках мають різноманітні форми і належать до заглиблених у землю, що характерно для Волині. Так, вони мали хрестоподібну форму, форму квітки, неправильну та квадратну із заокругленими кутками. Овальну, прямокутну, квадратну в плані форму мали споруди у Хрінниках, П'ятиднях і Линеві, трапецієподібну — у П'ятиднях та Хрінниках, круглу — в Городку.

Більшість споруд орієнтовані, як і житла, стінами за сторонами світу, хоча дві в П'ятиднях — кутами. Споруда 65 в селищі Хрінники була орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь.

Всього на поселеннях поморсько-кльошової культури Волині досліджено 44 господарські споруди. На основній території поширення поморсько-кльошової культури — території Польщі — даних про наявність на поселеннях господарських споруд немає.

Яма 65 виявлена на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні у південно-західному куті розкопу. Вона мала близьку до округлої у пла-

ні форму з діаметром 2,0 м та глибиною 0,35 м від рівня виявлення. Стіни у верхній частині вертикальні, у нижній — розширюються, утворюючи підбій, дно пласке, рівне. У заповненні ями, яке складалося з темно-сірого гумусу, знайдено кілька уламків ліпної кераміки.

Яма 71 зафіксована на глибині 0,95 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала округлу у плані форму, діаметр 1,6 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно пласке, рівне. Заповнення ями складав темний гумус із домішкою золи та вуглин. У ньому знайдено кілька уламків ліпного посуду поморсько-кльошової культури та кістки тварин.

Яма 73 окреслилася на глибині 0,9 м від сучасної поверхні у материку, що був вибраний екскаватором. Вона округлої у плані форми з діаметром 1,8 м та глибиною 0,5 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вуглин і попелу, зафіксовано кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма 79 виявлена на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Вона округлої у плані форми, діаметр 1,6 м та глибина 0,4 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. На дні зафіксовано три стовпові ями з діаметром 0,2 м і глибиною 0,18—0,22 м від рівня дна ями. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою попелу, знайдено кілька уламків ліпного посуду поморсько-кльошової культури, зокрема вінця чорнолощеної посудини з кількома гранями з внутрішньої сторони (рис. 5, 1—3).

Яма 89 мала округлу у плані форму, діаметр 1,6 м, глибина 1,1 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. Заповнення ями складав темно-сірий гумус із значною домішкою попелу і шматків глиняної обмазки. На дні був шар попелу завтовшки 0,2 м. У заповненні трапилася незначна кількість уламків ліпного посуду поморсько-кльошової культури та кістки тварин (рис. 5, 4—6).

Найчисленнішими на поселеннях є господарські ями. За формою перетину їх можна поділити на п'ять груп: циліндричні, конічні, зрізаноконічні, півкруглі, трапецієподібні. У плані ями мали круглу, овальну або чотирикутну форму. Їхні розміри різні: діаметр круглих від 0,8 м до 1,6 м, овальних — від 0,9 × 0,6 до 2,5 × 1,4 м; чотирикутні ями з Линева і Зимного мали розміри 1,6 × 1,2—1,0 × 0,8 м. Глибина коливається від 0,4 м до 1,6 м.

За функціональним призначенням ями можна поділити на смітєві та ями-погреби.

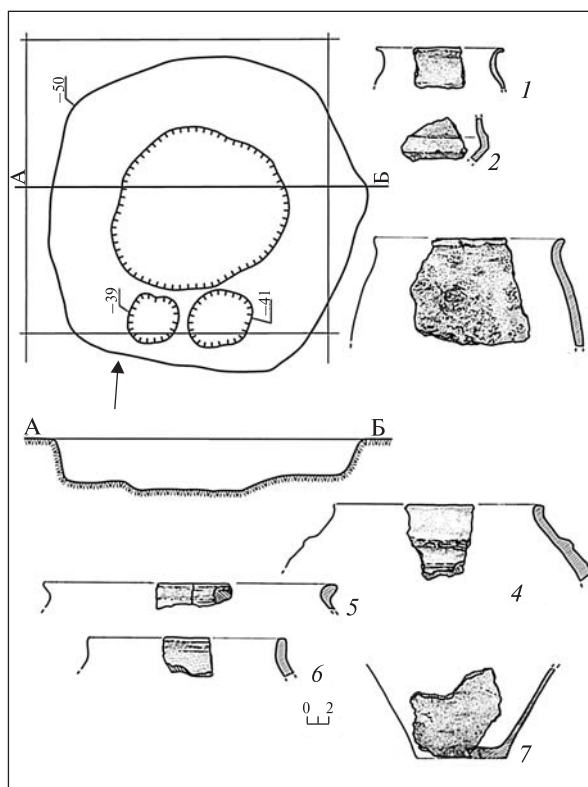

Рис. 4. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План та перетин споруди 65 і керамічний комплекс із неї

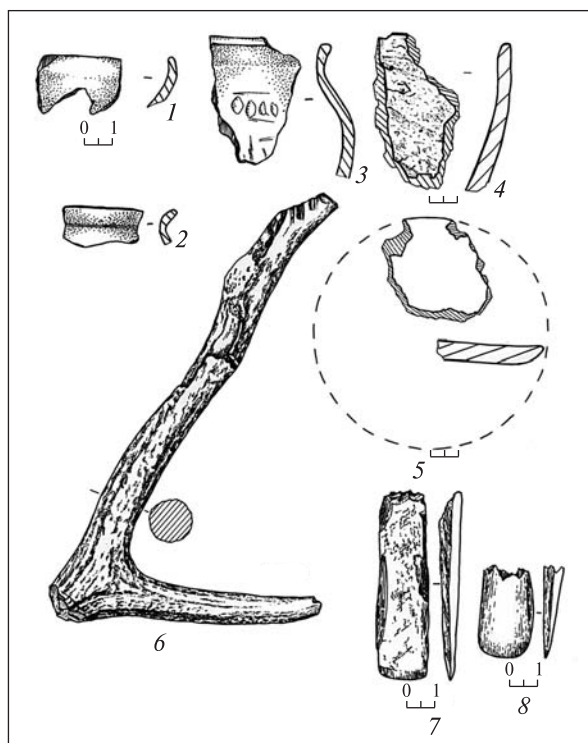

Рис. 5. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Яма 79 (1—3, 7, 8) і яма 89 (4—6)

Смітєві ями, як правило, були неглибокими. Саме в ямах завглибшки 0,2—0,4 м трапляється найбільше відходів. Ями-погреби були біль-

шими й глибшими — до 1,6 м (Шкоропад 2000, с. 27). За такою класифікацією, ями на поселенні у Хрінниках можна віднести до смітєвих і лише яму 89 до типу ям-погребів.

Нерідко в ямах-погребях був вхід зі східцями (ями 1 з Линева і 16 із П'ятиднів) і вирізані в стінах ніші (яма 9 з Головно), а також випалені стіни та дно (ями 18 з Городка і 8 з Рованців). У одній з таких ям знайдено в ніші кістяк косулі (П'ятидні, яма 16). Деякі ями мали зовні або всередині по стовповій ямці (П'ятидні, яма 15), що свідчить про шатрову конструкцію перекриття.

Господарські ями різної форми і розмірів трапляються на Волині і в раніший час, на поселеннях типу Лежниця. Характерними вони є і для поселень поморсько-кльошової культури Польщі (Крушельницька 1976, с. 112).

Керамічний комплекс. Основним матеріалом на поселеннях поморсько-кльошової культури є фрагменти керамічного посуду: горщики, миски, кухлі, чарки та диски-сковорідки.

Виділяються чотири групи кераміки: рустована, шорстка, лощена і комбінована (лощена і спеціально шорсткована, лощена і рустована та ін.). Особливістю технології виготовлення кераміки поморсько-кльошової культури на Волині є обов'язкове додавання шамоту та органіки до складу формувальної маси. На основній території поширення цієї культури додавання шамоту та органіки, на думку С. Чопека, з'являється в кінцевій фазі цієї культури і притаманне лише групі посуду з гладкою поверхнею (III технологічна група, за С. Чопеком).

Використання шамоту при виробництві кераміки на Волині простежується у попередній період, а саме, в культурах передскіфського і ранньоскіфського часу: висоцькій, типу Лежниця і Могиляни, але в посуді синхронних їм груп, зокрема лужицької культури Польщі, він відсутній (Крушельницька 1976, с. 48). Щодо культур латенського кола, то кераміка поморсько-кльошової культури на Волині за технологією найбільше спільних рис має з керамікою зарубинецької, пшеворської і ясторфської культур (Крушельницька 1976, с. 48, 62, 74; Шкоропад 2000, с. 17).

З впевненістю виділити типологічні групи кераміки поморсько-кльошової культури на поселенні у Хрінниках важко через її фрагментованість і майже цілковиту відсутність повних форм. Тому для опису фрагментів кераміки використано ознаки, що характеризують верхню частину посуду, а саме: ступінь профілювання (відхилення) шийки, ступінь профілю-

вання плічок, характер зовнішньої лінії шийки та плічок, тип вінець (форма, потовщення, відхилення та ін.), а також наявність орнаменту (Пачкова 2008, с. 65).

Виходячи із вказаних ознак, на поселенні можна виділити групу горщиків з округлим тулубом, прямою або ввігнутою слабко відхиленою шийкою, з прямою, дещо випуклою лінією плічка, з відхиленими назовні вінцями та з плавним переходом від лінії шийки до лінії плічка (рис. 2, 3, 4, 7; рис. 5, 3). Виділяється три форми вінець: підгранені із зовнішнього боку (рис. 2, 4), косо зрізані (рис. 2, 3) та заокруглені (рис. 2, 7). Поширені такі види орнаменту як пальцеві вдавлення по вінцях (рис. 2, 3) і пальцеві защіпи під шийкою (рис. 5, 3). Такий спосіб орнаментування посуду поморсько-кльошової культури широко застосовувався впродовж усього часу її існування. Цей орнамент бере початок у лужицькій культурі гальштатського часу (Шкоропад 2000, с. 64).

Виокремлюється група банкоподібного посуду з прямою або увігнутою відхиленою назовні шийкою, з прямою або ледь вигнутою лінією плічка, вінця відхилені назовні (рис. 2, 6). В одному випадку вінця потовщені, відтягнуті назовні, підгранені зовні (рис. 2, 9). В основі цього типу вінець лежить наслідування латенських форм, а саме, кельтських валикоподібних вінець. Один із горщиків був орнаментований пальцевими вдавленнями по шийці (рис. 2, 6).

Виділяється група фрагментів горщиків з потовщеними профільованими вінцями (рис. 4, 5; 6, 1—3). Вони мають лощену поверхню темно-сірого кольору і характерні для ясторфської культури.

Привертає увагу горщик з дуже похилими плічками та роздутими боками. Вінця короткі, вертикальні, діаметр їх 20 см, по середині плічок розміщений наліпний валик, розчленований пальцевими вдавленнями, що є типовим для поморсько-кльошової культури (рис. 4, 4). Власне пластичний орнамент має досить широкий етнокультурний діапазон побутування: від культур шнурової кераміки до римського часу.

Один з горщиків майже цілої форми (відсутнє лише дно), має дещо ввігнуту лінію шийки, пряму лінію плеча та тулуба, вінця горизонтально зрізані та підгранені з внутрішньої сторони (рис. 1, 9). Горщик круглобокий, має S-подібний профіль та нижню частину конічної форми. Діаметр вінець 18 см, найбільший діаметр тулуба 20 см. Така форма горщика може бути характерною і для зарубинецької, і для пшеворської культури.

Серед мисок виділяється група напівсферичних. Одна з них невелика із заокругленими вінцями, з прямою лінією шийки, яка трохи відхилена назовні і відразу переходить в опуклу лінію тулуба. Плічко відсутнє (рис. 2, 1). Посуд цього варіанта належить до широко вживаних форм. Генетично він походить від мисок лужицької культури. На пам'ятках поморсько-кльошової культури він трапляється і на могильниках, і на поселеннях. Є напівсферичні миски без шийки і плічок з прямими вінцями (рис. 3, 3, 4), які поширені на підкльошових пам'ятках Мазовії. Одна з таких мисок мала косозрізані вінця з нахилом у середину (рис. 3, 1).

Ще одна миска округлобокої слабкопрофільованої форми має ледь виділену шийку та короткі дещо потовщені вінця (рис. 6, 4). Краї вінця прикрашені пальцевими вдавленнями. Привертає увагу миска з потовщеними горизонтально зрізаними вінцями і кількома гранями зовні (рис. 6, 5). Вона має риси, невластиві для поморсько-кльошової культури: це, зокрема, невисока пряма шийка, дещо потовщена з внутрішнього боку, і горизонтально зрізані вінця. Подібні елементи характерні для пшеворської культури пізньолатенського часу.

Одна з мисок S—подібного профілю мала форму з круто зазначеним зломом плічок до тулуба (рис. 2, 2). Вінця валикоподібні, відтягнуті назовні. Така форма вінця є характерною для культури кельтів.

Серед фрагментів верхніх частин мисок можна виділити миски округлобокої форми з підграненими зовні вінцями, прямою відхиленою назовні потовщеною окресленою трьома гранями з внутрішньої сторони шийкою, з опуклою лінією плічка та трохи опуклою лінією тулуба, яка плавно переходить до дна (відсутнє) (рис. 1, 1). Швидше за все, миска була на кільцевому піддоні. Вона має S-подібний профіль. Діаметр вінця 18,2 см, діаметр найбільшого розширення 17,0 см. Також на поселенні трапляються фрагменти мисок з потовщеними валикоподібними вінцями, підграненими зовні (рис. 1, 2, 3). Потовщені вінця становлять 80 %, їх появу пов'язують з пізньолатенським часом. Крім того, окреслення вінця кількома гранями з'являється в губинській групі ясторфськрї культури на межі середнього та пізнього Латену і стає характерною ознакою пізньолатенської фази пшеворської культури (Козак 1984, с. 97).

В одному із жител поморсько-кльошової культури виявлено майже цілий кухоль (відсутнє лише дно). Кухоль (рис. 1, 8) конічної фор-

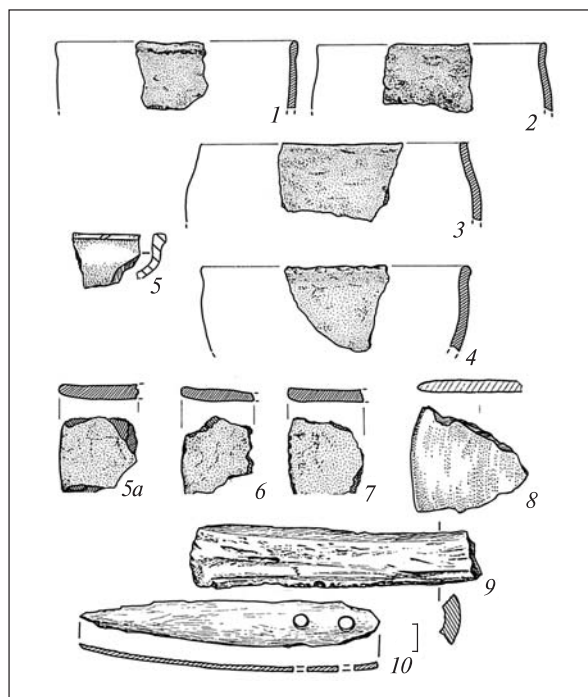

Рис. 6. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Матеріали з культурного шару

ми, з дещо відігнутими округлими вінцями, шийка трохи вигнута. Перехід від лінії шийки до лінії плічка плавний, лінії плічок та тулуба прямі. Кухоль має велику овальну в перетині ручку, прикріплену до шийки та нижче основи плічка. Діаметр вінця 14 см, найбільшого розширення тулуба — 15 см. Такі кухлі характерні для зарубинецької культури. Цікавим є також чорнолощений кухоль з розлогими вінцями, високою прямою шийкою, потовщеною з внутрішньої сторони, та добре випуклими боками. Діаметр вінця 12 см, горла — 9,5 см (рис. 4, 1). Кухоль є типовим для поморсько-кльошової культури.

До мініатюрного посуду можна віднести чарки та чашки. Чашка має лощену поверхню, опуклобоку форму з косо зрізаними відхиленими вінцями, пряму відхилену назовні й дещо потовщену із внутрішньої сторони випуклу лінію плічка. Загалом вона S-подібної форми. Діаметр вінця 10,5 см.

Виявлено також чарку конічної форми з округлими вінцями і прямою відхиленою назовні лінією шийки, яка поволі переходить у пряму лінію плічка, лінія тулуба пряма і плавно опускається до придонної частини на кільцевому піддоні (рис. 1, 6). Поверхня підлощена. Діаметр вінця більший за діаметр тулуба і становить 9 см, діаметр дна 4 см, висота 6 см. До чарок, на нашу думку, можна віднести фрагменти верхніх частин посуду, виявлених

у споруді 63 (рис. 3, 2, 6). Ці фрагменти слабкопрофільовані і мають розхилені непотовщені вінця. Посуд подібного типу на поселеннях поморсько-кльошової культури трапляється рідко (Шкоропад 2000, с. 61).

Складовою керамічного комплексу поморсько-кльошової культури є пласкі диски-покришки. Поверхня сіро-брунатного кольору, підлощена або лощена. Пласкі тарілки (дискисковорідки) належать до виробів, досить поширених на пам'ятках поморсько-кльошової культури на всій її території, своїм вихідним пунктом вони мають лужицьку культуру.

На волинських пам'ятках пласкі тарілки здебільшого прикрашені наскрізними проколами або ямками на поверхні, яка зазвичай лощена, хоча є поодинокі тарілки з шорсткою поверхнею. Але на селищі в уроч. Шанків Яр вони не декоровані. Тарілки з лощеною поверхнею мають домішку піску і дрібнотовченого шамоту у формувальній масі, а з шорсткою — товченого кременю, як на інших волинських поселеннях поморсько-кльошової культури (Линів, П'ятидні, Гірка Полонка) — домішку зерен граніту. Діаметр тарілок коливається від 12 см до 30 см, товщина 0,5—1,5 см.

На поселенні знайдено два прясла видовжено-біконічної форми та конічної — у формі чаші (рис. 2, 17, 18). Розмір їх 2,5—3,0 × 3,0 см, діаметр отвору 0,4 см. У глині є домішка дрібного шамоту й піску. Слід зазначити, що за складом керамічного тіста прясла з волинських пам'яток відрізняються від знахідок з основної території поморсько-кльошової культури, де до його складу входило дрібнотовчене каміння. З цієї точки зору волинські зразки наближаються до прясел пшеворської культури пізнолатенського часу, до складу тіста яких входили лише дрібнотовчений шамот та пісок (Козак 1984, с. 25; Шкоропад 2000, с. 67). Біконічна форма прясел також є характерною і для зарубинецької культури.

З кістяних виробів на поселенні в ур. Шанків Яр знайдено мотику-копачку, два тесла та лошило. Мотика-копачка виготовлена з рогу оленя і має довжину 24,5 см, товщина рогу 2,0 см (рис. 5, 6). Край робочої частини відламаній, вціліла довжина 10 см. Місце, де мотика тримали рукою (черенок), заглажене. На кінці ручки-черенка вирізано три борозенки. Оригінальними для поморсько-кльошової культури є два кістяні тесла. Одне з них добре збереглося. Воно має довжину 7 см і ширину 2 см. Робоча частина дуже стерта від використання. Від другого тесла збереглася нижня час-

тина завдовжки 3 см, ширина його 2 см (рис. 5, 7, 8).

Визначити хронологічні межі поселення односторонньо важко через відсутність добре датованих речей. Тому для датування поселення використано особливості керамічного комплексу.

У попередні роки на поселенні виявлено середньолатенську скріплену фібулу типу В, які досить поширені в ареалі пшеворської культури Польщі і побутовали в II — першій половині I ст. до н. е. Але В.В. Шкоропад датував її кінцем II — початком I ст. до н. е., пов'язуючи її з міграцією пшеворських племен з північного заходу на Волинь та Подністров'я (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 31).

Датувати *житло 78* можна за керамічним комплексом, для якого характерним є підгранення вінець та шийки з внутрішньої сторони і валикоподібні потовщені вінця. Звичай підгранення вінець з внутрішньої сторони є характерним для губинської групи ясторфської культури і побутоє переважно в середині III — кінці II ст. до н. е. До фази С1 середнього Латену можна віднести горщик зі слабо виділеною шийкою і горизонтально зрізаними вінцями. Такі елементи поморсько-кльошової культури з'являються внаслідок взаємодії з племенами ясторфської культури. Поява потовщених валикоподібних вінців в поморсько-кльошовій культурі відбиває процес її латенізації, який розпочався з другої половини III ст. до н. е. Зарубинецькі форми посуду в поморсько-кльошовій культурі трапляються серед керамічного комплексу селищ і фази С1 (Гірка Полонка), і С2 — початку D1 (Линів) середнього та пізнього Латену (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 36). Таким чином, ми схильні датувати житло 78 кінцем II — початком I ст. до н. е.

Для посуду *житла 101* характерними є потовщені валикоподібні вінця, які відображають вплив кельтських племен. Посуд з такими вінцями з'являється на початку III ст. до н. е. (Шкоропад 2000). Для більшості горщиків керамічного комплексу житла 101 властивим є S-подібне профілювання. Посуд такого профілю поширений на поселеннях ранньозалізного часу Польщі. З кінця HaD цей тип від лужицької культури переходить до поморської (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 26). Для лужицької культури гальштатського періоду характерною є невелика напівсферична миска із заокругленими вінцями без шийки. У житлі виявлено також пласкі диски-сковорідки. Сковорідки із заокругленим прямокутним перетином С. Чопек відносить до I—II фаз, а із

заокругленим косо зрізаним перетином — до II—III фаз поморської культури.

До датування житла 101 можна залучити два прясла біконічної та конічної форм. Біконічна форма прясел є характерною і для пшеворської, і для зарубинецької культур. Біконічне прясло мало заокруглений злам на половині висоти, а в тісті — домішки дрібного шамоту та піску. Для більшості прясел біконічної форми пшеворської культури властивими є саме такі особливості форми, а також домішка (Козак 1984). Ці вироби можна датувати III ст. до н. е.

За керамічним матеріалом ми схильні датувати житло 101 III ст. до н. е.

Для *споруди 46* датувальним може бути горщик з прямими високими вінцями, миска з «гудзиком» на боці та горщик, прикрашений наскрізними проколами під вінцями та пальцевими вдавненнями по шийці. Горщики з високими прямими вінцями та крутим переходом до плічка С. Чопек датує II—IV фазами поморської культури (рис. 3, 11). За абсолютними датами період їх існування припадає на межу V/IV — III—II ст. до н. е. (Сзорець 1991, s. 41, 219). В.В. Шкоропад подібні горщики відносив до фази B2 раннього Латену — кінець IV—III ст. до н. е. Орнаментування горщиків проколами під вінцями та пальцевими вдавненнями по шийці є характерним для черепинсько-лагодівської групи висоцької культури, яка на території Волині побутувала до V ст. до н. е. Для цієї групи також типовим є прикрашення мисок гудзико-подібним наліпом. Такі риси є типовими для пізнього етапу висоцької культури. Отже, споруду 46, на нашу думку, слід віднести до першої фази поморсько-кльошової культури, а саме, до кінця IV — початку III ст. до н. е.

Для *споруди 63* характерною є наявність напівсферичних мисок без шийки з косо зрізаними та прямими вінцями. Горизонтально зрізані вінця з'являються в період середнього Латену. Форми мисок подібні до зразків лужицької культури гальштатського періоду. Споруду 63 можна датувати III ст. до н. е. До того ж, вона є синхронною житлу 101 і становила з ним один господарський комплекс.

Для керамічного комплексу *споруди 65* прикметними є горщики з горизонтально зрізаними вінцями з прямою короткою шийкою, а також горщик з потовщеними підграненими з внутрішньої сторони вінцями та короткою потовщеною шийкою. Ці ознаки характерні для ясторфської культури. Слід зазначити, що посуд з ясторфськими елементами є в поморсько-кльошовій культурі на Волині. Ке-

рамічний комплекс у цілому є характерним для поморсько-кльошової культури, його можна віднести до кінця II — початку I ст. до н. е.

В *ямі 79* виявлено кераміку з певними ознаками лужицької культури гальштатського часу, а саме, фрагмент напівсферичної миски з ледь увігнутими та округлими вінцями, а також горщик, орнаментований пальцевими вдавненнями на боці. Час існування ями 79 можна визначити початком III ст. до н. е.

Отже, селище в уроч. Шанків Яр можна датувати кінцем IV — початком I ст. до н. е. та виділити дві фази:

I фаза, кінець IV/початок III — середина III ст. до н. е., представлена житлом 101, спорудами 46, 63 і ямою 79;

II фаза, другої половини II — початку I ст. до н. е., репрезентують житло 78 і господарська споруда 65.

Слід зазначити, що В.В. Шкоропад початок першої фази існування поселення в уроч. Шанків Яр відніс до початку III ст. до н. е. (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004).

У першій фазі свого розвитку на Волині поморсько-кльошова культура, лишаючись частиною загального поморсько-кльошового ареалу, набула певного локального забарвлення. У другій фазі під впливом культур латенського кола поморсько-кльошові старожитності набули латенізованого вигляду і виділилися в окрему локальну групу з основного масиву культури.

Досить цікавим є питання зв'язків поморсько-кльошового населення з носіями попередніх та синхронних культур. Перші пам'ятки змішаного поморсько-кльошового характеру на Мазовії з'явилися у першій половині фази А раннього Латену. В той же час підкльошові чи поморські пам'ятки фактично припинили існувати. Дані, які б засвідчували процес формування поморсько-кльошової культури на Волині, відсутні. Пам'яток підкльошового та поморського типів кінця NaD/LtA, як і поморсько-кльошової фази LtA, тут не виявлено. Відтак, можна говорити, що поморсько-кльошова культура на Волині з'явилася в уже сформованому вигляді.

Пам'ятки поморсько-кльошової культури поширені на території, що раніше входила до ареалу лежницької, черепинсько-лагодівської та могилянської груп ранньозалізного часу. Проблема співвідношення поморсько-кльошової культури з лежницькою та черепинсько-лагодівською групами є досить складною. Стан дослідження цих старожитностей не дозволяє в

повному обсязі розглядати цю проблему. Наявні матеріали дають можливість лише опосередковано припускати можливість контактів між названими групами та поморсько-кльошовим населенням.

У фазі С1 середнього Латену поморсько-кльошові племена зазнали впливу з боку населення ясторфської культури, яке просувалося з Полабсько-Одерського регіону і Ютландії у Причорномор'я. Слід зазначити, що на території Волині, а також Мазовії та Підляшшя жодного селища чи могильника ясторфської культури не виявлено. На думку В.В. Шкоробада, ясторфські племена рухалися невеликими сімейними групами і не створювали окремих селищ. Вони зупинялися на вже наявних поморсько-кльошових поселеннях, вступаючи в контакт з їхніми мешканцями. Проживаючи разом, населення починало змішуватися, втрачаючи при цьому особливості власної культури.

Дискусійним є питання про співвідношення поморсько-кльошових та пшеворських племен. Період існування пшеворської культури на Волині визначається початком I ст. до н. е. — серединою I ст. н. е. (Козак 1984, с. 26). Посилаючись на дату появи пшеворських пам'яток в регіоні, деякі дослідники заперечують можливість постановки проблеми про взаємозв'язки між цією культурою та творцями поморсько-кльошових пам'яток, оскільки кінцева дата останніх, на їхню думку, визначається початком II ст. до н. е.

На ґрунті аналізу матеріалів пшеворської культури Д.Н. Козак заперечує хронологічну лакуну між пшеворською та поморсько-кльошовою культурами (Козак 1991, с. 108—110). Наявні матеріали свідчать про те, що на території Волині поморсько-кльошове населення продовжувало існувати до появи тут племен пшеворської культури, до того ж межі цих культур в цілому збігаються.

Взявши до уваги матеріали з поселення в уроч. Шанків Яр, можна зробити висновки, що на території Волині на початку I ст. до н. е. відбувалися інтеграційні процеси між поморсько-кльошовою культурою і пшевор-

ською, які призвели до взаємної асиміляції. На думку В.В. Шкоробада, ці процеси розпочалися дещо раніше, і племена пшеворської культури, з'явившись на Волині, вже мали деякі риси поморсько-кльошової культури (Шкоробад 2000, с. 115).

Дуже цікавим є питання взаємозв'язків поморсько-кльошової культури та зарубинецької, пам'ятки якої з'явилися на півночі Волині та в Прип'ятському Поліссі в середньолатенський час. Переважна більшість пам'яток зарубинецької культури розташована у нижній течії рік Стир та Стохід, а також у середній течії р. Горинь. На думку деяких дослідників, а саме, Ю.В. Кухаренка, Є.В. Максимова та К.В. Каспарової, зарубинецькі пам'ятки Волині та Прип'ятського Полісся генетично пов'язані з поморсько-кльошовою культурою. Хотілося б звернути увагу на те, що на час формування зарубинецької культури на території Волині поморсько-кльошові старожитності вступили в II фазу свого розвитку і в класичному вигляді вже не існували. В.В. Шкоробад висловив гіпотезу, що поморсько-кльошова культура Волині у II фазі свого розвитку стала однією з субстратних основ зарубинецької культури (Шкоробад 2000, с. 122).

Контакти зі сформованою зарубинецькою культурою проявилися в кінці II — на початку I ст. до н. е. Показовими в цьому плані є комплекси селищ Линів і Хрінники, датовані кінцем II — початком I ст. до н. е.

Матеріали поселення поморсько-кльошової культури в уроч. Шанків Яр дозволяють говорити, що воно повністю відображає процес латенізації цієї культури, який розпочався з другої половини III ст. до н. е. Під впливом ясторфської і пшеворської поморсько-кльошова культура на Волині в II фазі набула рис нової культурної групи зі своєю територією і характерними особливостями. Наявність у керамічному комплексі поселення зарубинецьких та пшеворських рис дозволяє припускати, що пам'ятки поморсько-кльошової культури на Волині існували до кінця II — початку I ст. до н. е., а її носії відіграли певну роль у процесі формування зарубинецьких старожитностей.

Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991.

Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоробад В.В. Давні землероби Волині. — К., 2004.

Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976.

Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья. — САИ. — Вып. Д1—29. — М., 1961.

Пачкова С.П. Могильник зарубинецької культури Вишеньки біля Києва. — К., 2008.

- Пелецишин М.А.* Поселення поморської культури на Західній Волині // Археологія — 1980. — 33. — С. 72—79.
- Шкоронад В.В.* Племена поморсько-кльошової культури на Волині: Дис. канд. ... іст. наук. — 2000.
- Chomentonska B.* Osada kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych w Scheligach, pow. Globuszyce pow. Plock // Światowit. — 1975. — Т. 34. — С. 293—318.
- Czopek S.* Południowo-wschodnia strefa kulturu pomorskiej. — Przeszów, 1991.
- Luka L.J., Pietrzak M.* Osada u przelomy epoki bronzu i żalaza w Będzieszynie, pow Gdańsk. Sprawozdanie z badań 1963 roku. — Sprawozdanie Archeologiczne. — 1969. — Т. XX.
- Prahistoria ziem Polskich.* Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu latenskiego. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. — 1979. — Т. 4.
- Wengrzynowicz T.* Kultura lużycka na Masowszu Wschodnim i Podlasiu // Materiały starożytne. — 1973. — Т. 2.

Одержано 19.05.2009

Д.Н. Козак, Т.М. Шута

ДРЕВНОСТИ ПОМОРСКО-КЛЕШЕВОЙ КУЛЬТУРЫ НА ПОСЕЛЕНИИ У с. ХРИННЫКЫ (уроч. ШАНКИВ ЯР)

В статье проанализированы материалы поморско-кleshевой культуры с многослойного памятника возле с. Хринныкы (ур. Шанкив Яр) в Ривненской области. На поселении, которое существовало с IV в. до н. э. до начала I в. до н. э., выделено две фазы: I — конец IV/начало III — середина III вв. до н. э.; II — вторая половина II — начало I вв. до н.э. Керамический комплекс поселения отражает процесс латенизации племен Волины в указанный период. Материалы свидетельствуют, что поморско-кleshевые группы населения продвигались на территорию Западной Украины с уже сформированной культурой. Археологические данные с территории Волины дают возможность косвенно подтвердить их контакты с племенами лежницкой, черепино-лагодовской и могилянської групп раннего железного века. Материалы памятника в Хринныках свидетельствуют о том, что поморско-кleshевые древности продолжали существовать до прихода на эти земли племен пшеворской культуры. Контакты с зарубинецкой культурой прослеживаются с конца II — начала I вв. до н.э.

D.N. Kozak, T.M. Shyta

ANTIQUITIES OF POMORSKO-KLYOSHOVA CULTURE AT THE SETTLEMENT NEAR KHRINNYKY VILLAGE (SHANKIV YAR TRACT)

In the article the materials of Pomorsko-KlyoshoVA culture from a multilayer monument near Khrinnyky village (Shankiv Yar tract) in Rivne Oblast are analysed. At the settlement which existed since the 4th c. BC till the beginning of the 1st c. BC two phases have been traced: I) since the end of the 4th or the beginning of the 3rd till the middle of the 3rd c. BC; II) since the second half of the 2nd through the beginning of the 1st c. BC. The ceramic complex of the settlement reflects the process of Latenization of tribes at this period. The materials testify the movement of Pomorsko-KlyoshoVA culture population groups, having already moulded culture, towards the territory of the Western Ukraine. Archaeological data from the territory of Volyn region allow the authors to confirm indirectly about the relations of this population with tribes of Lezhnytska culture, Cherepynsko-Lahodivska and Mohylyanska groups of the Early Iron Age. Materials from a monument in Khrinnyky testify that antiquities of Pomorsko-KlyoshoVA culture continued to exist up to the rise of Pshevorska culture here. Contacts with Zarubynetska culture are traced from the end of the 2nd c. BC or the beginning of the 1st c. BC.